

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВИХ ТА НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЇ

THE RELATIONSHIP OF THE LEGAL AND EXTRAORDINARY MEANS PROTECTION OF THE CONSTITUTION

Горячов Д.О.,

*здобувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті визначено співвідношення між надзвичайними і правовими засобами захисту Конституції. Наведено аргументи щодо значення конституційного контролю як повсякденної практики захисту верховенства Конституції на реалізації права народу на опір тиранії.

Ключові слова: верховенство Конституції, конституційний контроль, право на опір, правовий захист Конституції, принцип правової держави.

В статье определено соотношение между чрезвычайными и правовыми средствами защиты Конституции. Приведены аргументы о значении конституционного контроля как повседневной практики защиты верховенства Конституции на реализации права народа на сопротивление тирании.

Ключевые слова: верховенство Конституции, конституционный контроль, право на сопротивление, правовая защита Конституции, принцип правового государства.

The article defines the relation between the extraordinary and legal means remedies of the Constitution. Shows the argument about the importance of constitutional protection as an everyday practice of protection supremacy of the constitution in comparing with the right people for resisting tyranny.

Key words: constitutional control, legal protection of the Constitution, state governing by law, supremacy of the Constitution, right to resistance.

У статті буде запропонована робоча гіпотеза щодо розмежування надзвичайних і правових засобів захисту Конституції, яка виражається на обґрунтуванні значення конституційного контролю як повсякденної практики захисту верховенства Конституції на протипагу арбітражним повноваженням глав держави та права народу на опір тиранії.

Зазвичай прийнято вважати, що глава держави відіграє одну із провідних ролей у забезпеченні верховенства конституції. Також обґрунтовується право народу на опір тиранії, при якій ухвалюються несправедливі закони, існує практика масових порушень прав людини та неефективно здійснюється судочинство. Насправді ж верховенство Конституції проявляється у прямій дії конституційних положень, належному дотриманні положень Конституції та судовому конституційному контролі.

Оскільки теза про можливість повсякденної реалізації права народу на спротив тиранії у разі ухвалення несправедливих законів суперечить природі політичної активності та самій динаміці правовідносин, то здійснення такого права є порівняно рідкісним і воно реалізується лише при виняткових обставинах [1, с. 1190]. Так само використання главою держави своїх дискреційних повноважень для врегулювання політичної чи конституційної кризи є сумнівним з точки зору верховенства права.

Перша частина роботи присвячена визначенню основних елементів права на опір тиранії, зокрема Помаранчевої Революції та Революції гідності, а також Арабської весни із потенційними загрозами їх перебігу у силовий спосіб розв'язання політичної

кризи. У другій частині роботи буде коротко розкрито роль конституційної юстиції у забезпеченні верховенства Конституції як повсякденної практики відстоювання верховенства права та основоположних конституційних цінностей і принципів.

Право народу на опір тиранії та верховенство Конституції. У доктрині конституціоналізму право на опір тиранії визнається як природне право і воно виводиться із конституційних цілей щодо обмеження сваволі правителя. Таке право на супротив частково визнається і в Конституції України, яка в ч. 5 ст. 55 визначає його як право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань у рамках конституційного головного обов'язку держави з утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3), а також неприпустимості узурпації влади народу (ст. 5). Також у ч. 1 ст. 17 Конституції України визнається справою всього Українського народу захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки. Як свідчать дослідження, опір тиранії як може бути повсякденною справою, спрямованою на захист прав людини від свавілля влади, так і мати характер організованого ненасильницького спротиву, який при ескалації насильства з боку влади може перерости у силову зміну влади: повстання чи революцію [11; 12]. Так, С. Погребняк та О. Уварова вважають, що опір тиранії сам по собі є позаінституціональним, тобто таким, який не може бути вирішений у рамках усталених інституцій та процедури, і може поєднувати як громадський ненасильницький супротив, так і активні

насильницькі дії, а у разі повалення тиранії є крайнім засобом (*ultima ratio*) захисту природних прав людини [12, с. 7, 36]. Нижче будуть проаналізовані події, пов'язані із поваленням недемократичних урядів, які утискали права і свободи людини, на прикладі подій в Україні та «Арабської весни».

«Арабська весна». Події «Арабської весни», що розпочалися з акцій протесту в Тунісі 17 грудня 2010 р., переважно поєднувалися із силовими акціями спротиву чинній на той час владі. Причиною цих буремних подій стали переважно низький рівень зайнятості серед високоосвіченої молоді (біля 10% за офіційними даними або 25% – за неофіційними), чимало представників якої отримало вищу освіту в європейських університетах, та патріархальний уклад життя в суспільстві, який істотно знижував ймовірність зміни політичної еліти. Прикладом цього є розгортання подій у Тунісі, в якому акції протесту проти уряду фактично розпочалися зі самоспалення торгівця на ринку, якого місцева влада змусила згорнути свою діяльність у зв'язку з відмовою сплатити офіційний, на його думку, непомірний платіж. Як підкреслюють дослідники, події «Арабської весни» вельми тісно пов'язані з емоційним сплеском невдоволення серед молоді, а в Сирії події розпочалися фактично із протестів учнівської молоді проти утисків щодо них з боку шкільної адміністрації, на які влада застосувала очевидно непропорційно збройну силу, відкриваючи на учасників протестів вогнепальну зброю на ураження.

Характерною рисою подій «Арабської весни» було використання соціальних мереж Facebook, Twitter, Messengers для мобілізації учасників протесту, завдяки чому про їх проведення стало відомо для медіа та значно розширило коло їх учасників. Також надзвичайне значення для поширення інформації від соціальних мереж до загалу відіграв катарський інформаційний холдинг AlJazeera, що дав змогу значно розширити вплив протестних ідей серед місцевого населення.

Наступною прикметною рисою «Арабської весни» стало те, що масові протести відбувалися в країнах, в яких переважно діяли світські авторитарні режими із доволі високим рівнем доходів на душу населення серед мусульманських країн Близького Сходу та Північної Африки (Туніс, Лівія, Єгипет, Сирія). Як правило, обґрунтування легітимності цих режимів спиралося на ідеї опору ортодоксальним течіям ісламу, які б гарантували світський характер державності, маючи за взірць турецьку модель державності. Водночас в абсолютних монархіях (Саудівська Аравія, Катар) та конституційних дуалістичних монархіях (Йорданія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати) легітимність монархій спиралася на наявну традицію правління та їх намагання підтримувати наявні інститути правління через напіврозподілені владні повноваження та на «милість Аллаха».

Натомість в Ємені та Сирії події набули трагічного характеру, оскільки в зазначених країнах протягом тривалого часу продовжується громадянська війна, пов'язана із розпадом державності у цих країнах. На сьогодні склалася ситуація, яка потребує певного

міжнародно-правового вирішення задля стабілізації та встановлення конституційного порядку.

Таким чином, в умовах традиційно-релігійного суспільства супротив тиранії може супроводжуватися ломкою легітимності традиційних монархічних чи релігійних інститутів влади і на перший план висувається трансформація традиційно-релігійних інституцій та їх заміщення нейтральними інститутами громадянського суспільства та політичної системи.

Революція гідності 2013–2014 рр. Масові акції протесту, що отримали назву Революції гідності відображають характерну рису конституційної традиції України, яка ґрунтується на засадах народоправства (насамперед віче) та республіканізму (підзвітності і підконтрольності влади). Проф. С. Погребняк і О. Уварова виділяють залежно від ситуації та засад пропорційності несилі та силі форми спротиву тиранії, які мають на меті поновити конституційний порядок, який згортається внаслідок узурпації влади [10]. Це дослідження цілком підтверджується перебігом подій на Євромайдані, який розпочався як акція мирного протесту проти тиранічних дій влади, перерісши незабаром до силових акцій, чому посприяли ескалація насильства з боку органів захисту правопорядку держави і непропорційне застосування ними сили проти учасників акцій масового протесту проти політичного курсу Януковича. По суті, тиранія є розірванням соціального контракту, який є основою конституційного порядку.

Євромайдан виник як протест проти згортання процесу підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС внаслідок ухвалення 21 листопада 2011 р. Прем'єр-міністром М. Азаровим розпорядження № 905-р про припинення процесу її підписання, яке було ухвалено із порушенням конституційного розподілу повноважень між вищими органами держави у сфері зовнішньої політики. Після цього розпочалися акції протесту проти згортання офіційної політики європейської інтеграції України, що було одним із джерел легітимності влади Президента В. Януковича поряд із його програмою проведення ліберальних економічних реформ, процес яких фактично припинився з невдачею так званого Податкового майдану, який завершився притягненням його організаторів за абсурдним кримінальним переслідуванням за нанесення шкоди бруківці Майдану Незалежності.

У ніч з 29 на 30 листопада 2013 р. відбувся жорстокий розгін учасників Євромайдану, активність якого вже згорталася, працівниками спецпідрозділу міліції «Беркут», які на той час фактично діяли на підставі підзаконного нормативно-правового акту, будучи фактично незаконним воєнізованим формуванням. Це спричинило так званий марш мільйонів 1 грудня 2013 р., від чого починається інтенсивна фаза Євромайдану.

Реакція влади загалом була неадекватною на події Євромайдану.

По-перше, при декларованому проведенні «круглих столів» представників влади із представниками Євромайдану та опозиційних парламентських партій влада була неготовою йти на поступки. Адже

досвід «оксамитових революцій» країн Центральної та Східної Європи засвідчує, що формат «круглих столів» означав не що інше, як згоду влади йти на дострокові вибори, у зв'язку з чим на ліберальніших засадах вносилися зміни у законодавство про об'єднання, виборче законодавство, а також відмова від різного роду зловживання владою при визначенні результатів голосування на виборах.

По-друге, фактичним переростанням мирних протестів у протести із застосуванням сили стало не розслідування владою фактів кіднепінгу, катування, зникнення чи вбивства учасників Євромайдану та ухвалення із грубими порушеннями конституційної процедури так званих диктаторських законів 16 січня. Саме їхнє ухвалення стало точкою неповернення, оскільки «диктаторські закони» передбачали обмеження права на мирні зібрання, визнання окремих організацій як «зарубіжних агентів» тощо, тобто ці закони були відвертою калькою з російського законодавства, яке легалізувало у свій час режим особистої диктатури В. Путіна.

По-третє, жорстока розправа спецпідрозділів міліції та Внутрішніми військами МВС з учасниками протесту протягом 18–19 лютого, які вимагали ухвалення рішення Верховною Радою України про поновлення дії Конституції України у редакції від 8 грудня 2004 р., поставила ситуацію у глухий кут. А після розстрілу Небесної сотні 20 лютого 2014 р. взагалі виникло питання про подолання колапсу влади, яка фактично злочинно бездіяла у сфері захисту прав людини. Якщо аналізувати дії влади через призму ст. 7 Римського статуту, то можна побачити, що існують достатні підстави для того, щоб сформулювати доказову базу стосовно потурання або вчинення посадовцями таких злочинів, як вбивство; арешт або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи на порушення міжнародних зобов'язань держави; тортури; переслідування групи, яка ідентифікувалася за політичними ознаками чи мотивами; насильницьке зникнення людей. Як правило, ці заходи мали на меті залякати суспільство і не допустити подальші масові акції протесту. Ця тактика цілком справдилася вже на території Донецької і Луганської областей, на які навесні 2014 р. проникли російські диверсійно-розвідувальні групи, що вчинили серію резонних вбивств жорстоким способом, зокрема, вбивство депутата міської ради Горлівки Володимира Рибак. Саме після цих подій на території згаданих областей припинилися масові зібрання їх жителів на підтримку суверенітету і територіальної цілісності України.

Спробою поновлення цього соціального контракту стали переговори між В. Януковичем, лідерами трьох опозиційних фракцій Парламенту, міністрами закордонних справ Польщі, Німеччини, Франції та спеціального представника від Російської Федерації, результатом чого стала Угода про врегулювання політичної кризи від 21 лютого 2014 р.

Таким чином, події Помаранчевої революції та Революції гідності засвідчують, що зміна влади внаслідок масових протестів набуває характеру соціальної революції лише в результаті глибинних реформ в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах

суспільства, докорінної зміни ціннісних установок громадян щодо вирішення питань суспільного значення.

Загалом використання права на повстання як крайньої форма спротиву має відповідати критеріям, яка вже наводилася в юридичній літературі: 1) підтримка застосування сили більшістю громадян; 2) застосування сили має бути крайнім, винятковим засобом захисту від тиранії чи гніту; 3) причиною застосування сили має бути пригнічення з боку держави у вигляді систематичного порушення конституції та фундаментальних прав і свобод людини; 4) застосування сили має бути спрямовано проти уряду, який пригнічує, а не проти окремих громадян. При цьому має бути розумна надія на успіх революції у цілому.

Конституційна юстиція і правовий захист Конституції. Діяльність конституційної юстиції спрямована на повсякденне забезпечення верховенства конституції. Тобто реакція на несправедливі закони має стати звичайною юридичною практикою в державі, яка має на меті себе утверджуватись як конституційна, заснована на повазі гідності та прав людини. Таким чином, конституційна юстиція перетворюється на провідний інструмент обмеження державної влади, запобігаючи зловживанню повноваженнями.

Як справедливо пише К. Собота: «Гарантований законом судовий захист від несправедливості з боку держави означає не більше і не менше, як те, що держава повинна визнавати власну правну прогрішність». Такі функції належним чином здійснює саме конституційний суд або інституція з аналогічними функціями (верховний суд, касаційний суд тощо). Загалом сьогодні склалися американська та європейська моделі конституційної юстиції. Для американської моделі конституційної юстиції притаманний захист верховенства конституції судами загальної юрисдикції, в якій провідну роль відіграє саме Верховний Суд, оскільки правило прецеденту орієнтує суди додержуватися рішень найвищої судової інстанції та ухвалювати рішення в аналогічних справах згідно зі вже встановленим взірцем.

Європейська модель конституційної юстиції відрізняється такими рисами: 1) діяльність спеціалізованих конституційних судів або палат у складі верховних судів; 2) конституційні суди здійснюють тільки владні повноваження із забезпечення верховенства конституції, зокрема судовий конституційний контроль; 3) справи розглядаються, як правило, за зверненням депутатів парламенту, глави держави, уряду та загальних судів; 4) конституційний контроль здійснюється за спеціальною процедурою; 5) контроль переважно має характер абстрактного або в деяких випадках попереднього; 6) визнання судом акта неконституційним означає втрату ним чинності; 7) у федераціях поряд із федеральним конституційним судом можуть діяти конституційні суди суб'єктів федерації.

Як пише професор М. Савчин, «конституційна юстиція є центральним елементом конституційно-правового захисту Основного Закону держави. Саме конституційна юстиція може відіграти певну роль при зміні соціально-політичної ситуації, коли положення Конституції України необхідно витлумачити».

чити з урахуванням потреб суспільного розвитку». Конституційна юстиція як інститут конституційного права становить сукупність принципів і норм, що визначають: а) правовий механізм вирішення конституційних спорів; б) організаційно-правову модель здійснення функції спеціалізованого конституційного правосуддя; в) особливу процесуальну форму здійснення конституційного судочинства, яка при наявності спеціалізованого органу конституційної юстиції має суттєві відмінності від моделі загального судового процесу; г) забезпечення інтерпретації конституції та провідної форми конституційного контролю; г) особливу юридичну природу та специфічний механізм виконання рішень, які становлять конституційну юриспруденцію.

Виходячи із такої ролі інституту конституційного контролю у системі правового захисту Конституції, ми можемо визначити такі основні форми співвідношення правових і надзвичайних засобів захисту Конституції: 1) конституційна юстиція як неупереджена і незалежна інституція при звичайних умовах здійснює систематичну діяльність із забезпечення конституційного порядку, зокрема перевірку обґрунтованості рішення щодо запровадження воєнного чи надзвичайного стану; 2) за будь-яких обставин має існувати спеціальна процедура перевірки обґрунтованості рішень щодо підстав запровадження воєнного чи надзвичайного стану і стислі терміни, зважаючи на реальну загрозу життєздатності нації (протягом 5–10 днів); 3) до процесу ухвалення таких рішень та провадження справи у конституційному суді має залучатися омбудсман або представник інституції з аналогічними функціями; 4) метою таких заходів має бути забезпечення цінностей вищого порядку: гідність людини, права і основоположні свободи, суверенітет і територіальна цілісність України.

Отже, право на опір тиранії визнається як природне право, і воно виводиться із конституційних цілей щодо

обмеження сваволі правителя, виступаючи надзвичайним засобом захисту Конституції. Таке право на спротив частково визнається і в Конституції України, яка в ч. 5 ст. 55 визначає його як право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань у світлі конституційного головного обов'язку держави з утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3). Також у ч. 1 ст. 17 Конституції України визнається справою всього Українського народу захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки.

В умовах традиційно-релігійного суспільства супротив тиранії може супроводжуватися ломкою легітимності традиційних монархічних чи релігійних інститутів влади і на перший план висувається трансформація традиційно-релігійних інституцій та їх заміщення нейтральними інститутами громадянського суспільства та політичної системи.

Події Революції гідності засвідчують, що зміна влади внаслідок масових протестів набуває характеру соціальної революції лише в результаті глибинних реформ в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах суспільства, докорінній зміні ціннісних установок громадян щодо вирішення питань суспільного значення.

У системі захисту конституції важливу роль відіграє конституційна юстиція, яка в умовах демократичної конституційної державності повсякденно стоїть на сторожі фундаментальних цінностей конституційного порядку. Загалом інститут конституційної юстиції відіграє провідну роль у забезпеченні верховенства конституції за звичайних умов, але таких засобів може бути недостатньо у разі зовнішньої агресії, при екологічних чи техногенних катастрофах, що може служити загрозою життєздатності нації, суверенітету і територіальної цілісності України, правам і свободам людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. When to Overthrow Your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions / [T. Ginsburg, D. Lansberg-Rodriguez, M. Versteeg] // *UCLA Law Review*. – 2013. – № 60. – P. 1184–1260
2. Погребняк С. Сопротивление угнетению. Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) / С. Погребняк, Е. Уварова // *Право і громадянське суспільство*. – 2013. – № 2. – С. 4–61.
3. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи / Дж. Шарп. – Бостон, 1993. – 250 с.
4. Щодо справи за скаргю на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 р. : Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р. № 0090700-04 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04>.
5. Мирзоев С. Гибель права: легитимность в «оранжевых революциях» / С. Мирзоев. – М. : Изд-во «Европа», 2006. – 232 с.
6. Габер Є. Арабська весна і роль Туреччини у трансформації Близького Сходу / Є. Гарбер // *Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі*. – К. : Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2012. – С. 11–30.
7. *The Arab Spring: An Essay on Revolution and Constitutionalism*. By Antoni Abati Ninet, Mark Tushnet. – Northampton : Edward Elgar Publishing, 2015. – 296 p.
8. Активісту «податкового Майдану» загрожують до 15 років в'язниці для створення злочинної групи для псування плитки та перекриття доріг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/ukraine/03mar2011/nalmajdan.html>.
9. Карпак О. Депутата Рибак переконали не знімати прапор сепаратистів / О. Карпак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/04/140424_rybak_funeral.
10. Marsavelski A. The Crime of Terrorism and the Rights of Revolution in International Law / A. Marsavelski // *Connecticut Journal of Int'l Law*. – 2013. – Vol. 28. – P. 278–287.
11. Собота К. Принцип правної держави: конституційно-правні та адміністративно-правні аспекти / К. Собота ; пер. з нім. ; відп. ред. О. Сироїд. – К. : ВАІТЕ, 2013. – 608 с.
12. Конституційна юрисдикція : [підручник] / [Ю. Барабаш, І. Дахова, О. Євсєєв та ін.] ; за ред. Ю. Барабаша, А. Селіванова. – Х. : Право, 2012. – 168 с.
13. Савчин М. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації / М. Савчин. – Ужгород, 2013. – 564 с.